

ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ОСНОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ:
УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІДEDUCATIONAL ACTIVITY AS THE BASIS OF NATIONAL IDENTIFICATION:
UKRAINIAN EXPERIENCE

В статті проаналізовано теорію і практику освітньої діяльності періоду Київської Русі із створенням буквенно-звукової графіки письма – кирилиці та Козацької доби із зародженням педагогічного феномену – синтезу монастирської та народної педагогіки, метою якої став духовний розвиток особистості, воїна, майбутнього захисника рідної землі. Розкрито проходження поетапності козацької педагогіки та схарактеризовано духовно-освітній розвиток особистості, сфокусований на вихованні патріотизму, любові до рідної землі і рідного краю, миролюбства, гостинності. Досліджено вплив християнства як світової релігії на розвиток педагогічної думки в Україні. Описано духовну спадщину науково-освітніх осередків Острозької академії та Києво-Могилянської Академії, де світську освіту отримували діти всіх станів: від аристократів до козаків і селян, а також навчалися діти із європейських країн. Вказано на те, що випускниками академії були освічені державні та світські діячі, значима роль яких збільшилася за часів гетьманування І. Мазепи, водночас впродовж наступних поколінь освічені молоді люди формували основи національної ідентичності українців. Нами зауважено, що науково-педагогічні та церковні погляди на розвиток навчання та виховання дітей базувалися на національних, українських освітньо-виховних традиціях, а національна ідентичність українців формувалася завдяки освітній діяльності етносу, де було закладено глибоке коріння та феноменальні освітні традиції, плекалася індивідуальна національна духовна культура народу. Процес розвитку національного та релігійного виховання в Україні розкритий в контексті загальноєвропейських цінностей, що еволюціонували у яскраві зразки педагогічної думки та освітньої практики. Автори дослідили феномен козацької педагогіки, як виразника національної свідомості українців.

Ключові слова: освітня діяльність, педагогічна думка, національне та релігійне виховання, козацька педагогіка.

The article analyzes the theory and practice of educational activity during the period of Kyivan Rus with the creation of letter-sound graphics of writing – Cyrillic and the Cossack era with the emergence of a pedagogical phenomenon – the synthesis of monastic and folk pedagogy, the goal of which was the spiritual development of the individual, warrior, future defender of the native land. The step-by-step process of Cossack pedagogy is revealed, and the spiritual and educational development of the individual is characterized, focused on the education of patriotism, love for the native land and native region, peace-loving, and hospitality. The influence of Christianity as a world religion on developing pedagogical thought in Ukraine is studied. The spiritual heritage of the scientific and educational centres of the Ostroh Academy and the Kyiv-Mohyla Academy is described, where children of all classes received secular education, from aristocrats to Cossacks and peasants, and children from European countries. It is pointed out that the graduates of the academies were educated state and secular figures, whose significant role increased during the hetmanship of I. Mazepa, at the same time, educated young people formed the foundations of Ukrainian national identity during the following generations. We noted that the scientific-pedagogical and church views on the development of education and upbringing of children were based on national Ukrainian educational and educational traditions, and the national identity of Ukrainians was formed due to the academic activities of the ethnos, where deep roots and phenomenal educational traditions were laid, individual national spiritual culture of the people. The development of national and religious education in Ukraine is revealed in the context of pan-European values that have evolved into bright examples of pedagogical thought and educational practice. The article's authors investigated the phenomenon of Cossack pedagogy as an expression of Ukrainians' national consciousness.

Key words: educational activity, pedagogical thought, national and religious education, Cossack pedagogy.

УДК 37.091.12:005.941
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/65.1.4>

Ребуха Л.З.,

докт. пед. наук, професор,
професор кафедри освітології
і педагогіки
Західноукраїнського національного
університету

Рудакевич О.М.,

канд. філос. наук,
доцент кафедри психології
та соціальної роботи
Західноукраїнського національного
університету

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Основою національного самоусвідомлення є якісна та національно зорієнтована освіта. Цю аксіому добре розуміли у західній частині країни та чомусь не вважали важливою на іншій території України. Завдяки мовчазному ігноруванню керівників держави багатого досвіду та чудових зразків української національної педагогіки, національне самоусвідомлення великої частини населення країни перебувало на партикулярному рівні: «ми місцеві люди». Фактично національна свідомість даного населення держави «Україна» була позбавлена ознак, названих науковцями «українськістю». Щоб змінити цю сумну

і загрози для національної безпеки реальність пропонуємо ще раз розглянути феноменальні зразки української освітньої діяльності, завдяки яким наш народ пережив усі лихоліття і сформувався як модерна європейська нація.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковий інтерес до даної проблематики проявляли такі сучасні дослідники: співвідношення культурного та соціального аспектів національної ідентичності досліджував С. Кисельов, питання формування української національної ідентичності крізь призму проблем державотворення та національної безпеки вивчала Г. Палій, процеси формування національної ідентичності українців у контексті світових націоналістичних тенденцій

вивчав О. Гринів; історико-педагогічний та етнографічний ракурси організації шкільної освіти Давньої Русі вивчали М. Бойчук, О. Бонь та С. Марчук. Дослідження регіональних особливостей прояву національної ідентичності в освітній сфері проводили краєзнавці: Є. Бородін, В. Іваненко, Т. Недосекіна, П. Мазур, Ю. Руденко та ін. У сучасній науковій літературі питання впливу релігійного чинника на суспільне буття українців та культурно-освітню діяльність зокрема вивчали: А. Колодний, О. Саган, Л. Филипович, П. Яроцький та ін.

Мета статті – дослідити здобутки національної української педагогіки в контексті формування національної свідомості особистості, задля подальшого їх застосування у системі освітньої діяльності незалежної української держави.

Виклад основного матеріалу. З часів Великокняжої України-Русі на основі яскравих здобутків тогочасної педагогічної діяльності сформувалися традиції української національної освіти, які згодом набули нових форм за часів Козацької держави. В даний історичний період моральними авторитетами для народу стали освічені релігійні провідники, які були виразниками духовних та культурних ознак даного етносу і котрі послідовниками були визнані носіями його національних цінностей. Засобом прилучення до європейських культурних норм та вартостей, стало християнське віровчення, що поєднавшись з багатотисячними традиціями праукраїнців стали їх опорою, мали визначальний вплив на національне буття та цивілізаційний розвиток даного народу.

Духовні представники етносу-автохтону на цій території усвідомлювали себе частиною вселенського християнства, не орієнтуючись односторонньо ні на візантійський Схід, ані на європейський захід, хоч підтримували духовний зв'язок в обох напрямках. «Київське християнство – пишуть дослідники релігії в Україні – це нині вже наукове поняття із чітко означеним змістом як схрещення східного християнства із західним на базі передхристиянської культури придніпровської Русі-України. Воно спричинилося до створення виразного духовного обличчя української нації, як окремої індивідуальності» [5]. Потрібно відзначити далекоглядну політику київських князів, котрі підтримували духовну самобутність суспільного життя та державних інтересів Русі-України. Тому київські князі та Церква рішуче відкидали «універсальну теократію», плекаючи своє індивідуальне культурне обличчя. Динамічному розвитку національної освіти сприяло створення буквенно-звукової графіки письма (одна з підвалін виникнення шкільного навчання) – глаголиці-азбуки, в якій звуки слов'янської мови передавалися грецькими буквами. Звукова система східнослов'янської мови фактично була модернізована глаголицею. Так, у 855 р. видатним просвітителем та проповідником

християнства Кирилом була створена нова азбука, яка отримала назву «кирилиця».

Досліджуючи дані освітні зразки, можемо стверджувати про формування принципово нової ідеології, де поєдналися етнокультурні та християнські засади, які згодом виховали яскраву національну свідомість українців. Самобутня духовність усіх верств населення Київської Русі-України була відтворена в існуючій тоді освітній діяльності. Зокрема: Держава та Церква стали ініціаторами піклування про освіту від часів введення християнства. Діти найближчого оточення князя навчались у державній школі, яка існувала в Києві ще за князювання Володимира Великого (958–1015 рр.н.) [10]. Відповідно, так плекалася своя національна еліта, майбутні державні діячі, здатні до розбудови держави як на локальних, так і на глобальних теренах.

Виникнення першої в Київській Русі школи безсумнівно було пов'язане з введенням християнства (988 р.). У першій школі, яку було засновано князем Володимиром Великим у приміщенні кафедрального собору – Десятинній церкві. Початково школи існували лише для дітей феодалської верхівки, але з часом шлях до освіти було надано й представникам інших соціальних станів. Згодом у 1086 р., згідно з повідомленням літопису В. Татищева, дочка Всеволода Ярославича Анна заснувала при Андріївському монастирі школу для дівчат [9].

У Києві в XI–XII ст. існувало три літературні осередки: в Софіївському соборі, Печерському та Видубицькому монастирях. У них переписувались і перекладалися книги, з'являлися оригінальні твори, літописання. Саме з цих осередків література поширювалася по всій Київській Русі. Також важливим джерелом продовження та поглиблення освіти слугували бібліотеки. Зазвичай вони створювалися при монастирях і церквах, князями, котрі були великими шанувальниками книг. Загальновідомими є факти, що Ярослав Мудрий заснував бібліотеку Софії Київської; його син Святослав наповнив книгами комори своїх палат; князь Микола Святоша витратив на книги всю свою скарбницю і подарував її Печерському монастирю. На Русі було багато бібліотек, але перша та найзначиміша містилась у Софії Київській. У ній налічувалось до 900 примірників книг, що за мірками Середньовіччя було досить вражаючим [9].

Помітними були спроби та успіхи тогочасних вчених. Перший літопис, постав уже 1039 році при дворі київського митрополита. Даний документ дає глибоку ретроспективу версії історії людства, починаючи від розселення народів після зруйнування Вавилонської вежі. А історія Київської держави тут виписана в 862–1117 рр. Унікальним джерелом-характеристикою даної епохи стала «Повість временних літ» – літописне зведення,

складене в Києві в XI – на початку XII ст. ченцем Нестором та іншими літописцями, яке лягло в основу всього наступного руського літописання. «Київський літопис» (продовження «Повісті временних літ») одна з найдавніших пам'яток історії та літератури Київської Русі доводить опис історичних подій до 1201 р. Своєрідним його продовженням є «Галицько-Волинський літопис», який обіймає період 1205–1292 рр. Вершин історичного та поетичного викладу досягла «Повість про похід Ігоря» історична поема про похід князя Ігоря проти половців у 1185 р. Популярною була «Поученіє дітям» В. Мономаха, або «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Паломник» ігумена Данила.

Дослідники вітчизняної освіти даного історичного періоду виділяють такі принципи, характерні риси освітньої діяльності доби Великокняжої України-Руси, які згодом стали основою української модерної європейської нації: активне вбирання, запозичення і використання для освіти набутих та знань інших народів. Дослідник історії педагогіки О. Бонь зауважив, що на розвиток педагогічної думки мали вплив не тільки релігійне вчення і християнська мораль, а також ідеологія держави та народна педагогіка. Виходячи з цього, духовно багатою вважалася людина милосердна, здатна до досягнення цілей не тільки грубою фізичною силою, а й розумом та серцем. Про це згадується у «Слові про закон і благодать» першого київського митрополита Іларіона. Цей трактат морально-патріотичного спрямування охоплював багато питань виховання як на загальнодержавному рівні, так і на рівні суспільства і родини. Вагома роль у формуванні особистості відводилася активній і свідомій діяльності. Проголошувалися заклики до обстоювання незалежності і патріотичного виховання юнаків, яким би ще змалечку прищеплювалася любов до Батьківщини на прикладі героїчних традицій Київської Русі. Тож попри домінування церковного освітнього середовища, проявилися також сильні елементи світської освіти. І безперечно неможливо не відзначити високий рівень історико-літописної, правничої, книговидавничої справи, науки і освіти в Україні-Русі [10]. Дана освітня діяльність у поєднанні з відстоюванням своєї Православної Церкви було своєрідною формою боротьби за свою національну ідентичність. Тому дослідники релігії визнали православ'я доби Великокняжої України-Руси як історичний та націєтворчий феномен.

Релігієзнавець О. Саган вважає, що вихідні засади Українського православ'я слугували основою для створення позитивних культуротворчих функцій Української Православної Церкви за фактично автономного її існування в структурі Константинопольського патріархату. а саме:

– ролі в підвищенні рівня писемності й освіти в Україні;

– підтриманні і стимулюванні розвитку мистецтв (в тому числі і не традиційних для класичного православ'я);

– сприянні прилученню української культури до європейської;

– етнозахисті від спроб, де українізації культури за допомогою інших релігійних систем та ін.

Освітні традиції українського народу свого унікального вираження набули також в умовах Козацької епохи, сягаючи корінням у глибини української праісторії та добу Київської Русі та Галицько-Волинської держави. В цей історичний період Православна Церква й далі виступала носієм вітчизняних культурних традицій і саме на її релігійному ґрунті починалось зростання національної свідомості та згодом, національної ідеї. Безсумнівно, що педагогічним феноменом стала козацька система освіти – синтез монастирської та народної педагогіки, метою якої є духовний розвиток особистості, воїна, майбутнього захисника рідної землі. Завдання формували мету даної освітньо-виховної системи:

– дати майбутньому воїну добру фізичну підготовку;

– виховати високі людські якості, засновані на любові до Бога та ближнього;

– закласти міцні основи православної віри, з якою в даний час ототожнювалося українство;

– сформувати готовність до самопожертви заради дотримання головних життєвих цінностей:

– гідність, Бог і Батьківщина.

Згідно з козацькою педагогікою, духовний розвиток особистості мав пройти чотири етапи:

Перший етап – виховання в сім'ї, що формувало основи ідентичності особистості, зокрема це передавання з покоління в покоління релігійних і національних традицій, смаків, поглядів, норм поведінки.

Другий етап – навчання та виховання в січових, братерських та ін. типах козацьких шкіл, де відбувалося формування козака-воїна на кращих прикладах прославлених запорожців, гетьманів і кошових отаманів.

Третій етап – продовження навчання й виховання як у вітчизняних колегіумах та академіях, так і в європейських університетах з метою ознайомлення зі світовою культурою.

Четвертий етап – національно-патріотична підготовка в Запорізькій Січі.

Християнським дух був домінантою як розумового так і фізичного, релігійного та морального виховання козацтва. Також у духовному розвитку особистості важливий акцент фокусувався на вихованні патріотизму, заснованому на любові до рідної землі, рідного краю, ствердженню правди, миролюбства й гостинності [9]. Козацька педагогіка наголошувала, що сутність людини визначають її вчинки, тому сильні духом козаки, готові

віддати своє життя за Батьківщину, були прикладом для наслідування молоді. Плекаючи патріотизм, поставивши його на рівень чесноти, що веде до святості через акт жертвовної любові, козаки, поєднуючи військову доблесть із подвигом задля віри, здійснювали християнські заповіді про любов до ближнього та Батьківщини. Потрібно сказати, що однією з ознак української освіти доби козаччини була надзвичайна різноманітність форм та типів шкіл. Як зазначає краєзнавець Т. Недосекіна, система освіти в Україні XVI–XVIII ст. мала широко розгалужену мережу шкіл, яка охоплювала три освітні рівні: початковий, середній та вищий. Як стверджує науковець, можна виділити такі типи навчальних закладів: початкова освіта – парафіяльна, монастирські школи та січові школи. Середня освіта – братські школи, спеціальні школи та січові школи. Вищий рівень – Колегіуми та академії [9].

Українську ідентичність серед них здебільшого плекали православні навчальні заклади. Зокрема: слов'яно-греколатинські школи та братства. Це були навчальні заклади, де здобували освіту діти українських міщан, козаків та духівництва. Навчання в школах проводилось українською мовою, але велика увага приділялась вивченню грецької, латинської та польської мов. В цих школах дяки або ченці навчали учнів грамоті, письму, церковному читанню, співу, молитвам, Закону Божому.

Промовистим був такий факт, що школи засновувалися за ініціативою сільської громади, яка, розуміючи потребу навчання дітей, запрошувала вчителя, утримувала його та надавала помешкання під школу. Дослідники історії Війська Запорозького стверджують, що перша початкова січова школа була відкрита в 1576 р., а вже з початку XVII ст. вона існувала як монастирська школа при Самарському Свято-Миколаївському монастирі (заснований на території Самарської паланки Запорізької Січі). Ці навчальні заклади були відкриті та утримувалися на кошти Війська Запорозького, де козаки-педагоги організовували для юнаків-джур походи для засвоєння суворого фізичного та військового виховання. Цікавими стосовно важливості козацького виховання є такі факти: в населених пунктах, здебільшого біля церкви з одного боку будувався шпиталь для лікування хворих та поранених козаків, а з іншого – школа, де навчання велося рідною мовою [7; 13].

У Львівському Успенському Братства 8 жовтня 1586 р. було засновано першу братську школу. Цей освітній заклад діяв на підставі окремого, складеного засновниками і першим ректором школи Арсенієм, єпископом Елласонським, Статуту, який визнано однією з найдавніших пам'яток в українській педагогічній літературі. На навчання приймали не лише дітей міщан, але й нижчих верств

населення. Навчальний процес відбувався тодішньою українською мовою, що безсумнівно успішно формувало українську ідентичність у школярів. Предметами навчання були: слов'янська, грецька (до 1680-их р.), латинська (з 1604 р.) і польська (лише принагідно) мови, богослов'я, філософія, граматики, риторика, поетика, діалектика, математика, астрономія і музика.

Підготовкою вчительських кадрів та видаванням шкільних підручників школа відіграла видатну роль у розвитку шкільництва й освіти не тільки в Україні, де за її зразком постало чимало братських шкіл, але також і в Білорусі, Росії, Волощині, Молдавії та ін. країнах. На початку XVII ст. в Україні налічувалося близько 30 братських шкіл. У 1615 р. виникла школа при Київському, у 1620 р. – Луцькому, у 1636 р. – Кременецькому братствах.

Видатну роль у розвитку національної освіти в Україні, мали православні навчальні заклади вищого рівня. Першим з них був Острозький греко-слов'яно-латинський колегіум (згодом Острозька академія). Який відкрив у 1576 р. «некоронований король Русі» князь В. Острозький (1526–1608 рр. н.). В даному навчальному закладі було поєднано кращі традиції освіти Київської Русі та досягнення західно-європейських університетів. При колегіумі була створена друкарня, в якій першодрукар Іван Федоров здійснив видання українського «Букваря» (1574 р.), «Апостола» (1574 р.) «Острозької Біблії» (1581 р.) – перших друкованих книг на українських землях, створених тогочасною українською мовою.

Духовна спадщина Острозької академії була яскравим проявом першого культурно-національного відродження та, незважаючи на появу згодом значно потужніших та стійкіших науково-освітніх осередків, живила українську культуру майже до кінця XVIII ст. Дослідники історії української культури та педагогіки вважають, що унікальність та оригінальність цього вищого закладу освіти виявилися й у тому, що тут уперше поєдналися два типи культур: візантійська і західноєвропейська ренесансно-реформаційна.

Серед професорів Академії найвидатнішими були: грек Н. Кантакузин, славний своєю ерудицією, випускник Падуанської академії; його співвітчизник К. Лукаріс, також вихованець Падуанської академії, (певний час ректор цього освітнього закладу) згодом патріарх Александрійський та Константинопольський; астроном, математик, доктор медицини, випускник Краківського і Падуанського університетів Я. Лятош (Лятос). Але найбільшу славу Острогу принесли українці – визнані публіцисти Г. Смотрицький і його син М. Смотрицький, І. Вишеньський, В. Суразький (Малюшицький), К. Острозький, літератор Д. Наливайко (брат Северина, ватажка козацько-селянського повстання 1593–1596 рр.), друкарі, книжники.

Також випускником цього освітнього закладу був знаменитий гетьман запорозького козацтва П. Конашевич-Сагайдачний (1575–1622 рр. н.). Усі перелічені українці, особистості, згодом стали національними символами та основою національної ідентичності. Саме заснування академії в місті Острозі є однією з причин того, що у другій половині XVI ст. «український національно-культурний рух досяг такої сили й розмірів, яких не знає наша попередня історія», а XVII ст. стало «золотим віком української культури».

Наступна слава віха в історії української освіти пов'язана зі створенням в 1632 р., з ініціативи митрополита Петра Могили (1596–1647 рр. н.) спочатку Києво-Могилянського колегіуму, а згодом Києво-Могилянської академії. Сучасники прирівнювали колегіум до університетів, незважаючи на те, що за Гадяцьким договором 1658 р. йому було надане звання Академії, а нова назва юридично була закріплена у 1701 р. з ініціативи гетьмана Івана Мазепи.

Києво-Могилянська академія була першим вищим навчальним закладом і довгий час, єдиним для всієї східної Православної Європи. У цьому закладі вищої світської освіти навчалися діти всіх станів – від аристократів до козаків і селян. У 1736 р. у колегіумі навчалися крім українців діти із ближніх країн, а також студенти з європейських країн [3].

Вихованцями Києво-Могилянської академії були майбутні гетьмани Ю. Хмельницький, І. Виговський, П. Дорошенко, П. Тетеря, І. Брюховецький, І. Мазепа, П. Орлик, Д. Апостол, І. Скоропадський, наказний гетьман П. Полуботок. В Академії формувалась генерація козацьких старшин, кадри провідної української верстви, в їх числі – писарі, судді, осавули, полковники, сотники, військові канцеляристи, а також – правники, дипломати, перекладачі [6]. Це були освічені державні, світські діячі, роль яких особливо піднялися за часів гетьманування І. Мазепи, а впродовж наступних поколінь перелічені особистості формували основи національної ідентичності українців.

Підсумовуючи, потрібно сказати, що Українська освітня діяльність часів Великокняжої України-Русі органічно увібрала та творчо переосмислила цінності, які з плином століть дозволили українцям стати модерною європейською нацією: ідеї гуманізму, як домінанта гуманітарної освіти, європейська орієнтація, визнання та творче відтворення християнських норм шляхом поєднання загальнолюдських моральних засад та вартостей характерних для праукраїнського етносу. Стосовно Козацького періоду історії України, можемо стверджувати про існування розлогої освітньої

галузі, в лоні якої формувалась та розвивалась українська національна ідентичність, де міцно поєднувалися християнські принципи виховання та навчання, завдяки чому культурність, освіченість і висока моральність стали невід'ємними складовими національного характеру. Славні освітні традиції Київської Русі, Запорізька Січ та її висока моральність, як унікальне явище у світовій історії, так і козацька педагогіка, як складова української національної педагогіки – усі ці феноменальні явища вкрай потрібні сучасній українській системі освіти для виховання справжнього національно-свідомого українця, носія найкращих духовних цінностей свого народу.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бойчук П., Марчук С. Організація шкільної освіти Давньої Русі в історико-педагогічному та етнографічному ракурсах. *Академічні студії «Педагогіка»*, 2022. № 4. С. 79–88.
2. Греченко В., Кислюк К. Історія української культури. Київ: Кондор. 2016. 352 с.
3. Гупан Н. Історія педагогіки: питання криз і розвитку. *Український педагогічний журнал*. 2017. № 1. С. 110–115.
4. Зайченко І. Педагогіка. Київ, Ліра. 2016. 608 с.
5. Коновалов Є. Києво-Могилянська академія-перший вищий навчальний заклад у Східній Європі. *Дидискал*. 2018. № 18. С. 164–167.
6. Кралюк П., Пасічник І., Якубович М., Острозька академія в філософській культурі України : монографія. Острого : Видавництво Нац. унів. Острозька академія, 214. 482 с.
7. Левківський М. Історія педагогіки. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 380 с.
8. Нагребельний Я. Етнопедагогіка як змістовий складник навчальної дисципліни. Історія педагогіки в закладах вищої освіти. *Дрогобич. Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип. 27. Т. 4. С. 118–124.
9. Найчук А. Трансформація української філософсько-педагогічної думки у традиційному суспільстві. К. : Проблеми дидактики історії, 2017. С. 57–67.
10. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Київ: Наша культура і наука, 2001. 342 с.
11. Опанасенко Н. Історія педагогіки. К.: Гуляєва В.М., 2020. 177 с.
12. Ребуха Л.З. Зреалізування права особистості на освіту: педагогічний та нормативно-правовий аспекти. *Protection of children's rights from a legal, pedagogical and psychological perspective*. Monograph, Red. Jacek Mrozek, Oksana Homotiuk, Oksana Koval. Olsztyn. Centre for Eastern Europe Research UWM in Olsztyn, 2021. P. 225–235.
13. Розман І. Історія становлення педагогічної думки в Україні. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*, 2017. Вип.17(39). С. 43–45.
14. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. Київ: Наукова думка, 1990. 592 с.